

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches
E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 15, Issue 1, No.57, Spring 2023

Received: 2022-11-13

Accepted: 04/03/2023

The Bread Crisis and its Management in the First Era of the Fatimid Caliphate in Egypt

Vajihe Golmakani

PhD Student of Islamic History, Department of History, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University,
Tehran, Iran
golmakani14@gmail.com

Fatemeh Janahmadi*

Professor, Department of History, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, the Tehran, Iran
f.janahmadi@modares.ac.ir

Abbas Broumand Alam

Associate Professor of , Department of History, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran
a.boroumand@modares.ac.ir

Abstract

One of the basic crises faced by the Fatimid government since their arrival in Egypt is the bread crisis and its shortage. They applied several strategies to control and manage the consequences of the bread crisis. This study aims to answer the following question: What economic policy did the Fatimids adopt to control the shortage or high cost of bread or the resulting crises? The research method in this article is the description and analysis of data collected from historical sources. The findings of the research show that the bread crisis management measures in the Fatimid government were focused on "supply control" as the control of human factors disrupting the bread market instead of "demand

*Corresponding author

2322-5181/ © 2023. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

https://jhr.ui.ac.ir/article_27459.html

[20.1001.1.20086253.1402.15.1.6.9](https://doi.org/10.20086253.1402.15.1.6.9)

control". In addition, in the management of the bread crisis, depending on the causes of its occurrence, measures included reducing or temporarily stopping grain exports, planning to increase grain imports, allocating cash subsidies to flour and bread and its direct distribution, reforming the distribution network and reducing the share of middlemen in the production and distribution cycle, direct involvement in determining the price of bread, controlling monopoly and hoarding in bread supply and distribution network and dealing with disruptive and profit-seeking human factors, credit purchase of grain from production and distribution, activation of economic institutions regulating the market and cancellation of all types of grain purchase and sale taxes.

Introduction

Famine and high prices are the common features of all economic crises in Egypt. Throughout history, these crises occur for various reasons, including natural, political, and economic. In these crises, the reduction of agricultural production and the problems caused by grain imports are effective in the scarcity of related food items such as bread and their supply. But reducing the amount of supply, when it is done by traders and sellers due to fear of the future or profit-seeking, has a greater contribution to the number of shortages. Among the basic goods and food items that are very important and decisive in times of famine, bread is of particular importance for various reasons. Since there are numerous reports on the sources of political unrest and successive economic crises in Egypt on the eve of its conquest by the Fatimids, the issue of how to control these unrests becomes important. Therefore, the purpose of the present study is to investigate the bread situation and its shortage during the famines in Egypt during the Fatimid era.

Materials and Methods

The present study is descriptive-analytical in nature based on library sources. The research question posed in this study is the following: 1) What economic policy did the Fatimids adopt to control the shortage or high cost of bread or the resulting crises?

Research Findings

The results of this study are as follows:

1) The economic policy of the Fatimid caliphs to manage the bread crisis was to monitor the supply of bread instead of controlling the demand for bread. This shows that human factors played a decisive role in creating the bread market crisis in Egypt. At the same time, the current research has considered the lack of water in the Nile Sea during the Fatimid Caliphate to be the biggest contributor to the problem of wheat and bread shortage.

2) Information from historical sources shows that the management of the bread crisis in the Fatimid era had different aspects and several measures. These actions started with the activation of economic institutions that regulate the market and include some cultural activities in the demand and supply.

3) Another measure of the Fatimid caliphs that helped to manage the bread shortage crisis was reducing or temporarily stopping the export of wheat or grains from which bread was made, as well as long-term planning to increase the import of wheat to Egypt, and reform the bread distribution network.

4) In addition, reducing the share of middlemen in disrupting the production and distribution system, direct intervention of the government in the pricing of bread, control of monopoly and hoarding in the production and distribution network and supply of bread, supervision, and punitive policy to curb profit-seeking and interfering behaviors human, buying grain on credit, activating economic institutions that regulate the bread market and canceling all types of taxes related to the purchase and sale of grain.

Discussion of Results and Conclusions

Based on the results of the study, it can be concluded that from the very beginning of entering Egypt and conquering it, the Fatimid government faced several economic crises. One of these crises

was the chaotic situation of bread production and distribution as a strategic commodity. For this reason, they were never indifferent to the problem of the production and supply of wheat and bread. Because this government was well aware of the social and political consequences of the shortage or increase in the price of bread. So, they paid a lot of attention to the availability of bread and other food in urban centers. The lack of bread in Egyptian society led to crisis and social unrest. We assume that the Fatimids took effective measures to control the demand and supply of bread so that they could control the crises caused by the lack of bread. Fatemiyah managed to control the economic situation and solve the crises caused by it by controlling and monitoring the process of bread production and demand (procurement and purchase) and its supply and distribution (production).

Keywords:

The Bread Crisis, Fatimid Caliphate, Egypt, Managing the Bread Crisis.

References:

1. Al-Aydros, M. (2010). *The Fifth Islamic State: The Fatimid Caliphate, the family of Imam Muhammad al-Maktoum bin Ismail al-Alawiya*. First Edition. Cairo: Al-Hadith Library [in Arabic].
2. Al-Barrawi, R. (1948). *The economic status of Egypt during the Fatimid era*. First Edition. Cairo: Maktaba al-Nahda al-Masriyya publisher [in Arabic].
3. Almandil, S. (2017). Al-Maja'at in Makkah during the al-Abbasi era. *Al-Uloom Al-Arabiya and Humanities, (Al-Qassim University, Saudi Arabia)*, 10(4), 2101-2065.
4. al-Maqrizi, T. (1967) *Itti'az al-hunafa bi-akhbar al-a'immah al-fatimiyin al-khulafa*. First Edition. Cairo: Dar al-Tahrir Foundation for Publishing and Printing, Sharqe al-Alanat al-Sharqiyah Publishing House [in Arabic].
5. al-Maqrizi, T. (1996). *Itti'az al-hunafa bi-akhbar al-a'immah al-fatimiyin al-khulafa*. First Edition. Cairo: Majlis al-Alai for Islamic Affairs-Committee for the Restoration of Islamic Heritage [in Arabic].
6. al-Maqrizi, T. (2008). *Ighasah al-Ummah bi-Kashf al-Ghummah*. First Edition. Beirut: Al-Maktaba al-Asriyah, Ibna al-Sharif Al-Ansari company for publishing [in Arabic].
7. al-Maqrizi, T. (2018). *Tips and lessons from the monuments and historical works of Egypt* (translation of *al-Khiṭaṭ al-Maqrizi*). The first, second, third and fourth volumes, Parviz Atabaki, Mashhad: Astan Quds Razavi Publishing House [in Persian].
8. al-Muqaddasi, T. (1982). *Ahsan Al-taqasim Fi Ma'rifat Al-aqalim*. First Volume. Translated by Alinghi Manzavi. Tehran: Iran Authors and Translators Company [in Persian].
9. Al-Musabhi, E. (2014). *Akhbar al-Masr fi Suntin*. Ayman Fouad Seyed's research. Cairo: Dar al-Kitab and Al-Qumiya Archives. Virtual file number of El-Ida Badar Al-Katb 25103/2014 [in Arabic].
10. Al-Shuriji, A. (1994). *The Vision of Al-Muslin Pilgrims for the Financial and Economic Conditions of the Fatimid Era*. First Edition. Cairo: Al-Masriyyah El-Masriyyah Al-Kattab [in Arabic].
11. al-ūūūūūū A. (1977). *Kitab al-32, Buldan*. Translated by Mohammad Ibrahim Ayati. Tehran: Book Translation and Publishing Company [in Persian].
12. Antaki, A. (1990). *The history of Antioch known as the history of Utikha*. First Edition. Haqqah and Sana Faharse: Omar Abdeslam Tadmori, Tripoli: Jaros Bors.
13. Bianquis, T. (1980). Une Crise frumentaire dans l'Égypte Fatimide. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 23, 67-101.
14. Daftari, F. (1996). *History and Beliefs of Ismailia*. Translated by Fereydoun Badrei. Tehran: Forozan Publication [in Persian]
15. El-Sawy, A. (1988). *Famines and Their Impact on the Financial and Cultural Aspects of the Fatimid Period in the Egypt*. First Edition. Beirut: Dar al-Tzaman [in Arabic].

16. Gholami Dehaghi (Fridani), A. (2010). *Economy, society and management in Moghrizi's historiography with the Arabic text and Persian translation of the book Ighasah al-Ummah bi-Kashf al-Ghummah, Taqiuddin Ahmed bin Ali Moghrizi*. Qom: University and District Research Institute.
17. Hamouda, A. (1994). Wheat trade in Egypt during the Fatimid era (358 AH - 567 AH, 968 AD - 1171 AD). *Journal of Egyptian Historian*, 13, 145-187.
18. Hatta, P. (2012). *Near East in History*. Translated by Qamar Arian. Second Edition. Tehran: Scientific and Cultural Publication [in Persian].
19. bbn iii aaa yii ',,, M. (1882). *Uyoon al-Anbaa fi Tabaqat al-Atibbaa*. First Edition. Beirut: al-bbbb''1ll -Hayat.
20. Ibn al-Athir, I. (1992). *Al-Kamil fi al-tarikh (The Complete History of Islam and Iran*. Translated Abolghasem Halat and Abbas Khalili. Tehran: scientific and cultural publication [in Persian].
21. Ibn Hawqal, M. (1938). *Şūrat al-'Arḍ (The face of the Earth)*. Beirut: Dar Sader.
22. Ibn Maisir, M. (1981). *Al-Muntaghi Man Akhbar Misr*. First edition Al-Cairo: Al-Mohed Al-Alami al-Fransi for Al-Sharqiya Art.
23. Ibn Taghribirdi, J. (1972). *Al-Nujūm al-Zahirah fi Mulūk Mişr wa-al-Qahirah*. First Edition. Cairo: Ministry of Culture and National Guidance, Al-Masryah Al-Ame.
24. Khalaf, M. (2012). *The revolutions of the Egyptians in the Fatimid era*. First Edition. Cairo: Al-Masriyyah El-Masriyyah Al-Kattab [in Arabic].
25. Lombard, M. (2018). *Historical geography of the Islamic world in the first four centuries*. Translated by Abdullah Naseri Taheri and Samiyesadat Tabatabaei. Tehran: Islamic History Research Institute [in Persian].
26. Mashhadi Ahmad, M. (2012). The meaning and concept of institution in institutional economy, a look at the existing differences between old and new institutionalism and the role of institutions in economic relations. *Economic Research Paper*, 13(48), 49-77.
27. Metz, A. (2009). *Islamic civilization in the fourth century of Hijri*. Translated by Alireza Zakavati Karagzlou. Fourth edition. Tehran: Amir Kabir [in Persian].
28. Musaei, M. (2017) *Principles and foundations of Economics*. Fifth Edition. Tehran: Noor Alam Publication.
29. Musharrafah, A. (1948). *Nazm al-Hakm in the Fatimid era*. First Edition. Cairo: Dar al-Fikr al-Arabi [in Arabic].
30. Qubadiyani Balkhi. N. (n.d). *Travelogue*. Tehran: Sepehr publication [in Persian].
31. Seyed, S. (n.d). *Economic crises and their impact on the Egyptian society in the Fatimid era*. (n.p). [in Arabic].
32. Shoshan, B. (1981). Fatimid grain policy and the post of the muhtasib. *International Journal of Middle East Studies*, 13, 181-189.
33. Siminova, L. (1974). *History of Fatimid in Egypt*. Translated by Hasan Bayoumi. First Edition. Moscow: Al-Isthraq al-Rossi Institute, Tahrir al-Adab al-Sharqi [in Arabic].

بحران نان و مدیریت آن در عصر اول فاطمیان

وجیهه گل‌مکانی، دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

golmakani14@gmail.com

فاطمه جان‌احمدی*، استاد گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

f.janahmadi@modares.ac.ir

عباس برومند اعلم، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

a.boroumand@modares.ac.ir

چکیده

نان صرف‌نظر از تقدسی که در حیات فکری و مذهبی بشر دارد، یکی از پرمصرف‌ترین محصولات غذایی نیز شناخته شده و همواره نقشی راهبردی و کارکردی در مناسبات اقتصادی، اجتماعی جوامع بشری داشته است. در دسترس بودن غذا به‌ویژه نان در مراکز شهری، به‌دلیل تبعات اجتماعی و سیاسی که در پی کاهش یا گران‌شدن آن ایجاد می‌شد، همواره درخور توجه خاص حکومت فاطمیان بود. پرسش نوشتار حاضر این است که فاطمیان، برای کنترل بحران‌های ناشی از کمبود یا گرانی نان، از کدام سیاست‌های اقتصادی استفاده می‌کردند؟ یافته‌های این پژوهش که مبتنی بر توصیف و تحلیل داده‌های گردآوری‌شده از منابع تاریخی است، نشان می‌دهد سیاست‌های اقتصادی «کنترل عرضه»، بیشتر از سیاست‌های «کنترل تقاضا» در مدیریت بحران نان به کار گرفته شده‌اند که نشان‌دهنده نقش مهم عوامل انسانی اخلال‌گر بر ایجاد بحران‌های بازار نان در مصر فاطمی است. مدیریت بحران نان نیز بنا بر علل ایجاد آن، اقدامات مختلفی را -شامل کاهش یا توقف موقت صادرات گندم و غلات، برنامه‌ریزی بلندمدت برای افزایش واردات آنها، تخصیص یارانه نقدی و توزیع مستقیم مواد غذایی، اصلاح شبکه توزیع و کاهش سهم واسطه‌ها، دخالت مستقیم در تعیین قیمت نان و قیمت‌گذاری آن، کنترل انحصار و احتکار در شبکه تأمین و تولید نان و برخورد با عوامل انسانی اخلال‌گر، خرید اعتباری غلات از فروشندگان، فعال‌کردن نهادهای اقتصادی تنظیم‌کننده بازار و لغو انواع مالیات‌های خرید و فروش غلات- در بر می‌گرفته است.

واژه‌های کلیدی: فاطمیان، بحران نان، دیوان متجر، عوامل انسانی اخلال‌گر.

* نویسنده مسئول

مقدمه

در قرن چهارم هجری، برخلاف هندیان و ساکنان آسیای شرقی که خوراکشان برنج بود، تقریباً تمام مردم ممالک اسلامی از نان تغذیه می‌کردند و به عقیده آدام متز (۱۳۸۸)، بالارفتن قیمت نان، ملاک بالارفتن هزینه‌های زندگی محسوب می‌شد. گرانی نان، شاید اولین نشانه بروز و ظهور بحران‌های اقتصادی است و به دلیل تبعات اجتماعی و سیاسی که در پی کاهش یا گران شدن آن ایجاد می‌شد، درخور توجه خاص حکومت‌ها قرار می‌گرفت (سید، بی تا: ص ۴۴). کمیابی و گرانی نان در زمان حکومت فاطمیان نیز وجود داشت و گاهی به بحرانی اجتماعی تبدیل می‌شد. در عصر اول خلافت فاطمیان در مصر که از ورود جوهر صقلی سردار سپاه فاطمی آغاز و تا پایان حکومت المستنصر بالله (۴۸۷-۳۵۸ ه.ق) ادامه یافت، به دلایل مختلف فراز و فرودهایی در عرضه و تقاضای نان و به تبع آن، قیمت نان وجود دارد. صرف نظر از اینکه مصر سابقه تاریخی در تولید گندم و تجارت پر سود آن داشته و همواره به عنوان یکی از قطب‌های تأمین غذای دنیای کهن محسوب می‌شده است، لیکن در پاره‌ای از مواقع نیز با بحران غذا و نان مواجه می‌شده است. البته این موضوع به همراه حواشی و مسائل آن، هرگز از چشم تیزبین مورخان و محققان دور نبوده است. چنان‌که مسبحی (م ۴۲۰ ه. ق)، در اخبار مصر، گزارش‌های دقیقی را از قیمت نان با تفکیک انواع آن در دوران خلافت الظاهر - که با بحران گندم مواجه بوده است، ثبت کرده است. مقریزی (م ۸۴۵ ه. ق) نیز قیمت مواد غذایی از جمله نان را به تفصیل، در کتاب‌های *اتعاظ الحنفاء* و *اغاثة الامة* آورده است. گرچه به ندرت گزارش‌هایی از قیمت مواد غذایی در اثر ابن اثیر (م ۶۳۰ ه. ق)، با عنوان *الکامل فی التاریخ* آمده است، همین اطلاعات محدود هم به تکمیل آگاهی‌های قبلی می‌انجامد.

برگرفته از اهمیت این موضوع، شماری از پژوهشگران متأخر هم به موضوع بحران‌های اقتصادی مصر توجه کرده‌اند، همچون راشد البراوی (۱۹۴۸م) در

حالةالمصر الإقتصادية فی عهدالفاطمیین، أمینه أحمد امام الشوریجی (۱۹۹۴م) در *رؤیة الرحالةالمسلسین للاحوالالمالیة و الاقتصادیة لمصر فی العصر الفاطمی، العیدروس (۲۰۱۰م)* در *الدولة الإسلامية الخامسة و راضی دغفوس* نیز در مقالات مختلف خود، اوضاع اقتصادی مصر را در عصر فاطمیان بررسی کرده‌اند. همه این آثار، ابعاد گسترده‌ای را از معضلات اقتصادی مصر بررسی کرده‌اند؛ اما آنچه از بررسی و مطالعه این پژوهش‌ها استنباط می‌شود، این است که عمده این محققان موضوع بحران نان را به عنوان موضوعی کلیدی و یا مسئله‌ای اساسی و محوری بررسی نکرده‌اند. تنها در اثر احمد السیدالصاوی (۱۹۸۸م) با عنوان *مجمعات مصرالفاطمیة، اسباب و نتایج و همچنین اثر عبدالحمید حسین محمود حمودة* با عنوان *تجارة القمح فی مصر فی العصر الفاطمی (۱۹۹۴م)*، گزارش‌هایی از علل تغییرات قیمت مواد غذایی از جمله گندم و آرد در زمان قحطی‌های مصر ارائه شده است. صرف نظر از تحقیق ارزشمند احمد سیدالصاوی در تدوین جداول قیمت نان که در تکمیل پژوهش حاضر مفید بوده است، مقاله پرفسور حموده به دلایل مختلفی، با وجود ارتباط انکارناپذیر گندم و نان، نتوانست کمک شایانی به مقاله حاضر و بحث بحران نان در مصر داشته باشد؛ زیرا تمرکز مقاله حموده عمدتاً بر زراعت گندم در مصر و بازارها، واحدهای اندازه‌گیری و در نهایت تجارت گندم در مصر عصر فاطمیان بوده است. نظر به اینکه حموده هدف خود را در این مقاله، بررسی تطور قیمت گندم و سیاست‌های فاطمیان در کنترل قیمت آن و چگونگی نظارت بر بازار و تجارت گندم دانسته است، تنها در سطوری مختصر به ذیل موضوع تأثیر کمبود گندم بر بالاگرفتن قیمت نان و بحران نان در عصر الحاکم و المستنصر اشاره می‌کند. علاوه بر این خانم سحر (سهر) سید نیز در بخش مختصری از اثرش با عنوان *الأزمات الاقتصادية وأثره علی المجتمع المصری فی العصرالفاطمی* موضوع نان را به شکل خلاصه و گزینشی بررسی و با بیان انواع نان در مصر، ضمن تأکید بر علل گرانی نان ناشی از

معمولاً در زمان ثبات بازار نان، ضرورتی برای کتابت و ثبت تغییرات قیمتی احساس نمی‌شده است. احمد سید الصاوی در کتاب مجاعات مصرالفاطمیه در منابع تاریخی، قیمت عادی نان را در عصر اول فاطمیان، دو بار گزارش کرده است. یکبار مقریزی قیمت عادی نان را در مقام مقایسه با زمان بحران برای سال ۳۹۰ هجری آورده است که میزان آن هر شانزده رطل به یک‌درهم بوده است (مقریزی، ۱۴۱۶: ۲۵/۲) و بار دیگر همو قیمت عادی نان را در سال ۴۴۴ هجری یعنی ۵۴ سال بعد، برای مقایسه با نرخ‌های قبلی و بعدی، ثبت کرده است که میزان آن هر چهار رطل، یک و یک‌هشتم درهم بوده است (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۶).

چنان‌که از این گزارش‌ها برمی‌آید، قیمت نان متأثر از نوع و کیفیت آن بوده است. متکی بر این گزارش‌ها، عمدتاً دو نوع نان با اسامی مختلف، کیفیت گوناگون و با قیمت‌های متنوع وجود داشته است. نوع اول، نان قهوه‌ای که از آرد قهوه‌ای‌رنگ سبوس‌دار با کیفیت پایین تهیه می‌شد و ارزان‌ترین نوع نان به حساب می‌آمد؛ اسود (نان سیاه)، افران (نان کوره) و خشکار از این نوع نان محسوب می‌شدند (السیدالصاوی، ۱۹۸۸: ۱۶۵). به گفته مقدسی در روستا هنگام خرمن، نان را برای یک‌سال پخته و خشکانده‌شده، انبار می‌کردند که به آن خشکار می‌گفتند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲۹۳/۱). نوع دوم، نان‌های سفید بودند که به تعبیر تی‌یری بیانکی، «الحواری» نان سفید و مرغوب و «سمید» نان سفید و خیلی مرغوب بوده است که از آرد سفید الک‌شده ساخته می‌شدند (BIANQUIS, 1980: 76).

جدول زیر که با بسط و تکمیل اطلاعات گردآوری‌شده توسط احمد سید الصاوی در کتاب مجاعات مصر الفاطمیه ارائه شده است، گزارشی مفصل از تغییرات قیمت نان است که از زمان تسلط فاطمیان بر مصر تا پایان دوره خلافت المستنصر فاطمی، واپسین خلیفه فاطمی، در منابع مختلف ثبت شده است.*

* احمد سید الصاوی نیز در کتاب مجاعات مصر الفاطمیه، ص ۲۵۰ تا ۲۵۱ جدول قیمت نان را در دوره‌های بحران در مصر فاطمیان ارائه کرده است که با اندکی تفاوت جدول ارائه‌شده در مقاله حاضر، اطلاعات پیشین را تکمیل کرده است.

تغییرات رود نیل و به تبع آن مشکل کمبود گندم توجه کرده است و مکرر از مقاله حموده و صاوی بهره برده است. او اساساً به اقدامات و سیاست فاطمیان در مدیریت بحران نان توجهی نداشته است. تی‌یری بیانکی (Thierry Bianquis) (۱۹۸۰م) در مقاله *Une crise frumentaire de l'Égypte fatimide* به علل بحران گندم تنها در عصر خلیفه‌الظاهر فاطمی پرداخته است و بواز شوشان (Boaz Shoshan) (۱۹۸۱م) در مقاله *Fatimid Grain Policy and the Post of the Muhtasib* پژوهشی را درباره سیاست گندم در عهد فاطمیان انجام داده است. او در این مقاله درصدد اثبات سیاست‌های اقتصادی لیبرالی حکومت فاطمیان و دخالت‌نکردن آنان در عرصه‌های اقتصادی، حتی در زمان‌های بحران است و تلاش کرده است تا تسامح آنان را در سیاست‌های اقتصادی، در مقایسه با دولت‌های قبلی و بعدی خود نشان دهد. حال آنکه پژوهش حاضر با رد این فرضیه، دخالت حداکثری دولت و شیوه‌ها و راهکارهای حکومت فاطمیان را در کنترل بحران نان واکاوی کرده است. همچنین به جای توجه به علل بحران‌های مواد غذایی از جمله نان که در تحقیقات ذکر شده، آمده است، تلاش شده است تا به راه‌حل‌های اتخاذشده از سوی فاطمیان در حل این بحران‌ها توجه شود؛ از این رو پرسش نوشتار حاضر این است که فاطمیان، برای کنترل بحران‌های ناشی از کمبود و گرانی نان از چه سیاست‌های اقتصادی استفاده می‌کردند؟ مبتنی بر مطالعات مقدماتی، فرضیه غالب این است که به‌علت تأثیر رفتارهای پنهان برخی عوامل انسانی - به عنوان اخلاک‌گرا اقتصادی - در بحران نان، سیاست‌های اقتصادی کنترل عرضه، سهم بیشتری از سیاست‌های کنترل تقاضا را در اقدامات این حکومت داشته‌اند.

نوسانات قیمت نان در مصر در دوره اول خلافت فاطمیان (۳۶۳-۴۷۸ هـ.ش)

ثبت قیمت نان در تمامی گزارش‌های تاریخی، تنها در زمان‌های قحطی و کمبود (بحران نان) انجام می‌شده و

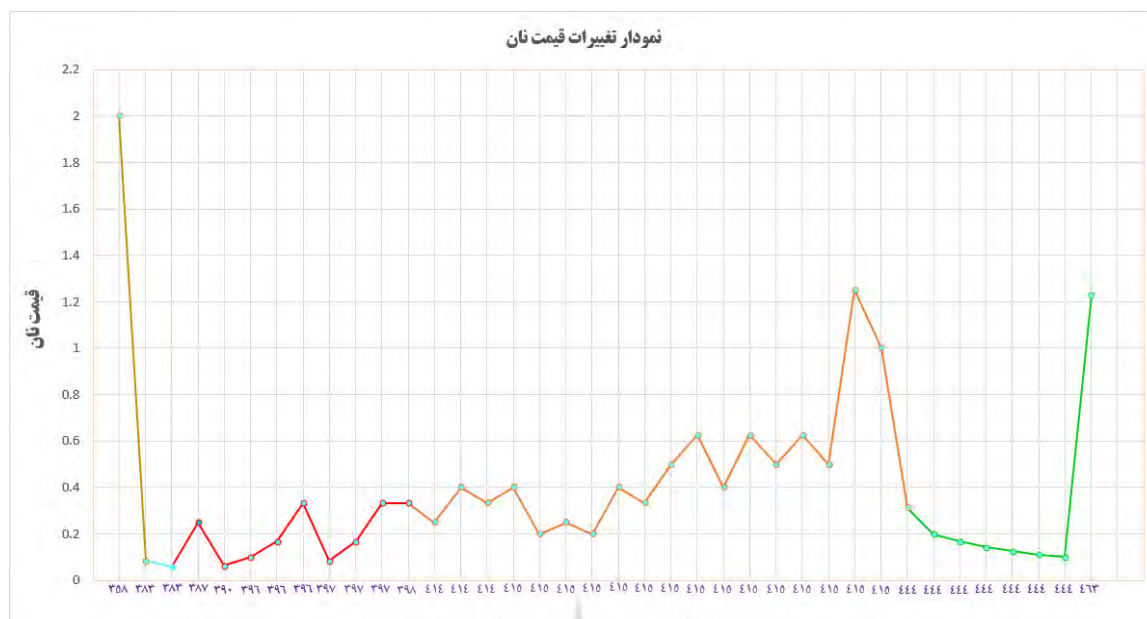
جدول تغییرات قیمت نان در دوره اول فاطمیان در مصر (۳۵۸-۴۸۷ ه. ق)

Table number one. Changes in the price of bread in the first period of the Fatimids in Egypt (358-487 AH)

سال	واحد اندازه‌گیری نان (رطل به درهم)	قیمت واحد نان (درهم)	منبع
۳۵۸	هر ۳ رطل نان، ۲ درهم بوده است.	۲	(ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۳۰۲/۲۰)
۳۸۳	هر ۱۲ رطل نان «السمیذ»، ۱ درهم بوده است.	۰,۰۸۳	(ابن میسر، ۱۹۸۱: ۱۷۱)
۳۸۳	هر ۱۷ رطل نان، ۱ درهم بوده است.	۰,۰۶	(ابن میسر، ۱۹۸۱: ۱۷۱)
۳۸۷	هر ۴ رطل نان، ۱ درهم بوده است.	۰,۲۵	(مقریزی، ۱۴۲۹: ۸/۲)
۳۹۰	هر ۱۶ رطل نان، ۱ درهم بوده است. در اتعاظ برای قیمت عادی نان، تعبیر «قیمت نان در حالت گشایش» آمده است.	۰,۰۶	(مقریزی، ۱۴۱۶: ۲۵/۲)
۳۹۶	هر ۱۰ رطل نان «مبلول»، ۱ درهم بوده است.	۰,۱۰	(مقریزی، ۱۴۱۶: ۶۲/۲)
۳۹۶	هر ۶ رطل نان «مبلول»، ۱ درهم بوده است.	۰,۱۷	(مقریزی، ۱۴۱۶: ۶۲/۲) (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۴)
۳۹۶	هر ۳ رطل نان، ۱ درهم بوده است.	۰,۳۳	(مقریزی، ۱۴۱۶: ۶۳/۲)
۳۹۷	هر ۳ رطل نان، ۱ درهم بوده است.	۰,۳۳	(مقریزی، ۱۴۱۶: ۶۹/۲)
۳۹۷	هر ۱۲ رطل نان، ۱ درهم جدید بوده است. نرخ قیمت‌گذاری شده توسط حکومت	۰,۰۸	(مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۴)
۳۹۷	هر ۶ رطل نان، ۱ درهم بوده است.	۰,۱۷	(مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۴)
۳۹۸	هر ۳ رطل نان، ۱ درهم بوده است.	۰,۳۳	(مقریزی، ۱۴۱۶: ۷۴/۲)
۴۱۴	هر ۴ رطل نان، ۱ درهم بوده است.	۰,۲۵۰	(مسیحی، ۲۰۱۴: ۱۴/۴۰ و مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۳۵/۲)
۴۱۴	هر ۲/۵ رطل نان، ۱ درهم بوده است.	۰,۴۰۰	(مسیحی، ۲۰۱۴: ۳۲/۴۰)
۴۱۵	هر ۲/۵ رطل نان، ۱ درهم بوده است.	۰,۴۰۰	(مسیحی، ۲۰۱۴: ۳۲/۴۰)
۴۱۵	هر ۵ رطل نان «خشکار» قیمت‌گذاری شده، ۱ درهم بوده است. نرخ قیمت‌گذاری شده توسط حکومت	۰,۲۰۰	(مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۵۱/۲)
۴۱۵	هر ۴ رطل نان «حواری» قیمت‌گذاری شده، ۱ درهم بوده است. نرخ قیمت‌گذاری شده توسط حکومت	۰,۲۵۰	(مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۵۱/۲)
۴۱۵	هر ۵ رطل نان «الافران»، ۱ درهم بوده است. نرخ قیمت‌گذاری شده توسط حکومت	۰,۲۰۰	(مسیحی، ۲۰۱۴: ۴۸/۴۰)
۴۱۵	هر ۲/۵ رطل نان «السمیذ»، ۱ درهم بوده است.	۰,۴۰۰	(مسیحی، ۲۰۱۴: ۴۸/۴۰)
۴۱۵	هر ۳ رطل نان، قیمت بازار ۱ درهم بوده است	۰,۳۳۳	(مسیحی، ۲۰۱۴: ۴۸/۴۰)
۴۱۵	هر ۲ رطل نان، ۱ درهم بوده است.	۰,۵۰۰	(مسیحی، ۲۰۱۴: ۶۸/۴۰)
۴۱۵	هر ۲ رطل نان «اسود» یا «السمیذ»، قیمت بازار یک و یک‌چهارم درهم بوده است.	۰,۶۲۵	(مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۶۵/۲ و مسیحی، ۲۰۱۴: ۷۴/۴۰)

سال	واحد اندازه گیری نان (رطل به درهم)	قیمت واحد نان (درهم)	منبع
۴۱۵	هر ۲/۵ رطل نان، ۱ درهم بوده است. نرخ قیمت گذاری شده توسط حکومت	۰,۴۰۰	(مسیحی، ۲۰۱۴: ۷۲/۴۰)
۴۱۵	هر ۲ رطل نان «السمیذ»، ۱ درهم و یک چهارم درهم بوده است. نرخ قیمت گذاری شده توسط حکومت	۰,۶۲۵	(مسیحی، ۲۰۱۴: ۷۲/۴۰)
۴۱۵	هر ۲ رطل نان «خشکار»، ۱ درهم بوده است.	۰,۵	(مسیحی، ۲۰۱۴: ۷۲/۴۰)
۴۱۵	مجدداً هر دو رطل نان «اسود»، یک و یک چهارم درهم بوده است.	۰,۶۲۵	(مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۶۵/۲)
۴۱۵	قیمت هر دو رطل نان «الحواری»، در بازار ۱ درهم بوده است.	۰,۵	(مسیحی، ۲۰۱۴: ۷۶/۴۰)
۴۱۵	هر یک و یک چهارم رطل نان، ۱ درهم بوده است.	۱,۲۵	(مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۷۰/۲ و مسیحی، ۲۰۱۴: ۸۶/۴۰)
۴۱۵	هر ۱ رطل نان، ۱ درهم بوده است.	۱	(مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۴۲/۲ و مسیحی، ۲۰۱۴: ۸۸/۴۰)
۴۴۴	هر ۴ رطل نان، یک و یک هشتم درهم بوده است (قیمت عادی نان در آن سال).	۰,۳۱	(مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۶)
۴۴۴	هر ۵ رطل نان، ۱ درهم بوده است.	۰,۲۰	(مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۷ و مقریزی، ۱۴۱۶: ۲۲۵/۲)
۴۴۴	هر ۶ رطل نان، ۱ درهم بوده است.	۰,۱۷	(مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۷ و مقریزی، ۱۴۱۶: ۲۲۵/۲)
۴۴۴	هر ۷ رطل نان، ۱ درهم بوده است.	۰,۱۴	(مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۷ و مقریزی، ۱۴۱۶: ۲۲۵/۲)
۴۴۴	هر ۸ رطل نان، ۱ درهم بوده است.	۰,۱۳	(مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۷ و مقریزی، ۱۴۱۶: ۲۲۵/۲)
۴۴۴	هر ۹ رطل نان، ۱ درهم بوده است.	۰,۱۱	(مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۷ و مقریزی، ۱۴۱۶: ۲۲۵/۲)
۴۴۴	هر ۱۰ رطل نان، ۱ درهم بوده است.	۰,۱۰	(مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۷ و مقریزی، ۱۴۱۶: ۲۲۵/۲)
۴۶۳	هر یک و یک سوم رطل نان، ۱ دینار (۱۶درهم) بوده است. هنگام محاصره مصر توسط ابن حمدان	۱,۲۳	(ابن تغری بردی، ۱۳۹۲: ۱۵/۵)
دوره شدت مستنصریه	هر قرص نان (با اغماض معادل ۱ رطل گرفته شده است) به قیمت ۱۵ دینار بوده است (۱۶*۱۵=۲۴۰درهم).	۲۴۰	(مقریزی، ۱۴۲۹: ۳۰)
دوره شدت مستنصریه	هر قرص نان، ۱۴ دینار بوده است (معادل ۱۶*۱۴=۲۲۴درهم).	۲۲۴	(ابن میسر، ۱۹۸۱: ۵۸/۲)
دوره شدت مستنصریه	یک قرص نان، ۱۶ دینار معادل ۱۶۰۰۰ درهم بوده است.	۱۶۰۰۰	(ابن تغری بردی، ۱۳۹۲: ۱۵/۵)
دوره شدت مستنصریه	هر ۲ رطل نان، ۱ درهم بوده است. شرایط عادی پس از بحران مستنصریه	۰,۵	(مقریزی، ۱۴۲۹: ۳۲)

شکل زیر، نمودار مبتنی بر اطلاعات جدول قیمت نان است که روند تغییرات قیمت‌ها را در بازه زمانی ۱۹۵ سال، یعنی از زمان تسلط فاطمیان بر مصر تا سال ۴۶۳ هجری نشان می‌دهد.

شکل اول. نمودار / شکل روند تغییرات قیمت نان

Fig1. Chart of bread price changes

فاطمی است. در زمان حضور المعز، هیچ‌گونه گزارشی گرانی اعم از نان یا هرگونه ماده غذایی دیگر، وجود نداشت.

خط‌های قرمز در نمودار تغییرات قیمت نان، روند قیمت‌ها را در دوره الحاکم نشان می‌دهد. خطوط نارنجی که بیشترین بخش نمودار را به خود اختصاص داده‌اند، تغییرات قیمت نان را در زمان الظاهر فاطمی به نمایش گذاشته‌اند. بنا به نظر محققان در دوره الظاهر، مصر با بحران گندم هم مواجه بوده است (BIANQUIS, 1980: 71). به‌علت افزایش بسیار زیاد قیمت‌ها در دوران «شدت مستنصریه»، یعنی از سال ۴۶۳ به بعد، رشد نمودار با مقیاس‌های جدول رؤیت‌شدنی نیست. قیمت هر دو رطل نان، پس از اتمام «شدت مستنصریه» یک‌درهم بوده است (مقریزی، ۱۴۲۹: ۳۲). این قیمت بالا، معادل قحطی سال ۴۱۵ هجری در زمان خلیفه الظاهر است که البته با توجه به کمبود محصولات کشاورزی و به‌ویژه

در این نمودار، تغییرات قیمت نان برای هر خلیفه به رنگ جداگانه‌ای نمایش داده شده است تا امکان مقایسه نیز وجود داشته باشد. اولین قیمت مربوط به نرخ نان در زمان ورود و حضور جوهر صقلی به مصر است که این اثر به میزان هر رطل، دو درهم آورده است (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۳۰۲/۲۰). در این سال، اقتصاد مصر نابسامان بوده و در منابع، به کمیابی نان و گرانی شدید گندم تأکید شده است (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۲). قیمت نان در زمان فتح این منطقه، حتی نسبت به قیمت حدود سی و دو سال بعد هم (سال ۳۹۰ هجری)، ۳۲۰۰ درصد بیشتر از قیمت عادی نان و نشان‌دهنده شدت بحران اقتصادی مصر در این زمان است. پس از استقرار فاطمیان در مصر و تلاش آنها برای مهار بحران در سال ۳۶۱ هجری، قیمت‌ها تعدیل می‌شوند تا جایی که مطابق نمودار، قیمت نان از مقدار متوسط تغییرات قیمت‌ها نیز پایین‌تر است. خط آبی مربوط به افزایش قیمت نان در زمان العزیز

گندم در سال‌های پس از «بحران مستنصریه»، توجیه‌پذیر است.

گرچه زمینه‌های بروز بحران اقتصادی به‌طور عام و یا علل کمبود نان به‌طور خاص، بر قیمت نان تأثیر می‌گذاشته است، فارغ از این، آنچه خواست این مقاله است، نحوه کنترل و مهار بحران نان توسط فاطمیان است. برخی از مواضع حمایتی و اقدامات آنها در ادامه خواهد آمد.

شیوه‌های کنترل بحران نان توسط فاطمیان

بنابر اطلاعات تاریخی، تعادل در بازار نان همانند کالاها و خدمات دیگر، از قوانین متعارف اقتصادی تبعیت می‌کرد و بخش عمده تغییرات قیمت نان، به قیمت گندم وابسته بود. قیمت گندم نیز عموماً با قانون عرضه و تقاضا تعیین می‌شد؛ بنابراین پیوسته با تغییر عوامل طبیعی و عوامل انسانی، مانند ناآرامی‌های سیاسی، احتکار و ... تغییر می‌کرد. مجموعه این عوامل، کنترل قیمت نان را از دست حکومت خارج می‌کرد و اجازه ثبات قیمت طولانی‌مدت را به مشتقات و فرآورده‌های گندم، مانند نان نمی‌داد (جموده، ۱۹۹۴: ش ۱۳/ص ۱۶۵). متکی بر این پیش‌فرض که برقرارنبودن تعادل میان عرضه و تقاضای نان، علت اصلی افزایش قیمت بوده است و نه فیضان رود نیل که فرضیه اصلی مطالعات محققان پیشین است، دولت فاطمیان می‌بایست با توجه به علل و زمینه‌های اجتماعی و سیاسی افزایش قیمت نان، برای مهار گرانی و قحطی این ماده غذایی، اقدامات مؤثری را در کنترل تقاضا یا عرضه داشته باشند که در ادامه اقدامات اجرایی و حمایتی فاطمیان در رفع و کنترل و مهار بحران نان شرح داده خواهد شد.

الف. اقدامات مؤثر بر تقاضای نان و قیمت آن
۱. کاهش یا توقف موقت صادرات گندم و

غلات

به‌طور معمول، حکومت‌ها با مشاهده علائم کمبود کالاها اساسی، در کوتاه‌مدت و تا زمانی که نیاز داخلی از طریق تولید یا واردات رفع و بین عرضه و تقاضای کل تعادل ایجاد شود، از صادرات این کالاها جلوگیری می‌کنند (موسایی، ۱۳۹۷: ۲۰۶). مصر از گذشته‌های دور یکی از قطب‌های تأمین غذای دنیای کهن به شمار می‌آمد و از دیرباز منبع تولید گندم بود؛ به‌طوری که قبل از اسلام، سالیانه مقدار زیادی گندم از مصر به روم و سپس به بیزانس می‌رفت (الشوریجی، ۱۹۹۴: ۱۶۹) و پس از فتح اسلامی، گندم مصر به شهرهای مقدس اسلامی فرستاده شد (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۱۱۹). مقدسی درباره شهر مشول در مصر می‌نویسد: «در یکی از فصول سال آمار گرفتم به سه‌هزار بار شتر در هفته رسید که همگی حبوبات و آرد بودند. بیشتر خواروبار، آرد و کعک (نان خشک) حجاز از آنجا است. گندم بسیار نیز از آنجا به قلمز می‌برند... این شهر آسیا [ب]‌های بسیار دارد. شنیدم می‌گفتند سیصدوشصت آسیا [ب] دارد» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲۷۸/۱). منطقه «بشمور» که گندم منسوب به یوسف (ع) در آن تولید می‌شود (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۱۱۱) نیز، در مصر است. شهر «فیوم» که گندم معروف مصر از آنجاست (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۱۱۰)، در تأمین امنیت اقتصادی آن‌چنان اهمیت داشت و جزء اولین شهرهایی بود که فاطمیان مغرب برای فتح مصر به آنجا حمله و آن را تصرف کرده بودند (مقریزی، ۱۳۹۷: ۱۱۰/۴). با وجود این، فاطمیان در سال‌های کمبود تولیدات کشاورزی، حتی از ارسال گندم به حجاز، که از جنبه حفظ مشروعیت برای آنها حائز اهمیت بود،

آن به مقدار نیاز وارد پایتخت فاطمیان می‌شده است (BIANQUIS, 1980: 80).

با آنکه در سال ۳۹۰ هجری، قیمت نان عادی و به گفته مقریزی در حالت گشایش، گزارش شده است (مقریزی، ۱۴۱۶: ۲۵/۲)، الحاکم استراتژی تأمین غذا را جدی گرفت و حتی در معاهدات خود با دولت ای معاصر و گیرامونی مصر آن را مد نظر قرار داد. او در صلح‌نامه‌ای که در سال ۳۹۱ هجری و برای ده‌سال با روم تنظیم کرد، یکی از تعهدات روم را تأمین حبوبات موردنیاز دولت فاطمی در این ده‌سال قرار داد (انطاکی، ۱۹۹۰: ۳۲۴). فاطمیان در مواقع اضطرار، حتی از دشمن خود یعنی امویان اندلس هم، گندم می‌گرفتند (سیمینوفا، ۱۹۷۴: ۱۴۲). بیزانس از مهم‌ترین کشورهای خارجی بود که استمرار روابط تجاری با آن می‌توانست در تأمین کالاهای استراتژیک به مصر کمک کند. فایده‌ای که مصر در استمرار روابط تجاری خود با بیزانس می‌دید، همان واردکردن غلاتی بود که توسط حکومت بیزانس به شرق صادر می‌شد (الشوریجی، ۱۹۹۴: ۳۸۰). در سال ۴۴۳ هجری، سلجوقیان موفق شدند امپراطور بیزانس را بر ضد خلفای فاطمی برانگیزانند (ابن میسر، ۱۹۸۱: ۱۳). حاکم زیری افریقیه، معزبن‌بادیس، هم به اعتماد خلفای فاطمی پشت کرد و با خیانت خویش و قبول خلعت‌ها و تشریفات که سلجوقیان از طریق قسطنطنیه برای او فرستادند، تلاش کرد تا پیوند دوستی میان فاطمیان و بیزانسی‌ها را قطع کند (ابن میسر، ۱۹۸۱: ۱۲). با قطع رابطه بیزانس و فاطمیان، واردات غلات بیزانس هم قطع شد و بر بحران‌های اقتصادی دوره خلیفه المستنصر تأثیر بسزایی نهاد؛ چنان‌که این بحران در تاریخ به شده‌المستنصریه یا قحطی دوره المستنصر مشهور شد.

ممانعت می‌کردند. برای نمونه زمانی که فاطمیان در سال ۴۴۷ هجری غلات و آذوقه به مکه نفرستادند، در مکه قحطی شد (المنذیل، ۲۰۱۷: ۴/۲۰۷۷) و منابع علت توقف صادرات غلات را این دانسته‌اند که مصریان در این سال و دو سال قبل از آن، با کمبود گندم و غلات مواجه بوده‌اند (مقریزی، ۱۴۱۶: ۲۳۰/۲).

۲. برنامه‌ریزی بلندمدت برای افزایش واردات

گندم و غلات

مطابق گزارش منابع در سال ۳۸۳ هجری، قیمت هر دوازده رطل نان السمید (ابن میسر، ۱۹۸۱: ۱۷۱) و هر هفده رطل نان معمولی، یک‌درهم (همان‌جا) بوده است که این مطلب نشان می‌دهد هرچند در این سال گرانی اتفاق افتاده است، تغییر قیمت نسبت به گرانی‌های دوره‌های بعد ناچیز است و کمبود بازار داخلی به‌نحوی جبران می‌شده است. فرهاد دفتری در گزارشی آورده است: «در پایان دوره خلافت العزیز بود که امپراطوری فاطمی دست‌کم به‌صورت اسمی به نهایت گسترش نفوذ خود رسید و قدرت آنان از آتلانتیک و مدیترانه غربی تا بحر احمر، حجاز، یمن، شام و فلسطین به رسمیت شناخته شد و حتی در مولتان هند و موصل عراق هم، خطبه به نام آنان خوانده شد» (دفتری، ۱۳۷۵: ۲۱۴). این شبکه تحت حاکمیت فاطمیان، ما را متوجه منابع اقتصادی موجود در این سرزمین‌ها و نقش منابع غذایی تولیدشده در این نقاط می‌کند که نقش مهمی در جبران کمبود منابع غذایی در مناطق دیگر حکومت فاطمیان داشته است، ازجمله در مغرب که شهرهای تولیدکننده غلات در آن مشهور بودند (ر.ک: ابن‌حوقل، ۱۹۳۸: ۸۳/۱-۸۱)، همچنین شام که کشاورزی پیشرفته‌ای داشته است (حتی، ۱۳۸۲: ۱۵۴) و به گفته محققان، در سال‌های کمبود مواد غذایی در مصر، محصولات

۳. توزیع مستقیم نان و غذا و تخصیص یارانه

نقدی

در ایامی که کمبود برخی از مواد غذایی خاص، مانند نان، به زمان کافی برای واردات مواد اولیه آن، مانند غلات نیازمند بود یا اقشار خاص، توان خرید آن را نداشتند، حکومت به‌طور موقت و در مناسبت‌های خاص به‌صورت مستقیم، مواد غذایی را توزیع می‌کرد. در سال ۴۰۳ هجری به‌علت اقدامات الحاکم برای از بین بردن برخی مواد خوراکی مانند عسل، اوضاع آشفتگی و به ازدحام مردم برای نان منجر شد (مقریزی، ۱۴۱۶: ۹۳/۲)؛ اما از افزایش قیمت‌ها در این سال، اخباری وجود ندارد. این کمبود نان به‌دلیل آنکه عارضی و ناشی از اقدامات سیاسی خلیفه بود، توسط خودش و با توزیع مایحتاج مردم برطرف شد (مقریزی، ۱۴۱۶: ۹۳/۲). در دوره نسبتاً طولانی خلافت العزیز، به‌علت وجود جمعیت زیاد ساکن در مصر (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲۸۱/۱ و ۲۸۲)، کاهش آب نیل در سال‌های ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۹ و ۳۸۶ هجری (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲: ۱۳۹/۴ و ۱۴۱ و ۱۵۷ و ۱۷۶)، لشکرکشی‌های فاطمیان به شام (مقریزی، ۱۳۸۷: ۲۵۶/۱) و همچنین بلایای طبیعی مصر در سال ۳۷۸ هجری (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۷۷/۲۱)، بسته‌های غذایی بین مردم توزیع می‌شد که شامل مقوی‌ترین مواد غذایی از جمله پسته، بادام، کنجد، فندق، خرما، کشمش، گلاب، زعفران و نظایر آنها بود (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲: ۱۲۳/۴). همچنین العزیز، مکانی را در مسجد جامع قاهره بنا کرد و به هرکس که در تمام سه‌ماه رجب، شعبان و رمضان به این مکان مراجعه می‌کرد، غذا می‌داد (ابن میسر، ۱۹۸۱: ۱۷۶). در زمان این خلیفه، گزارشی از گرانی‌های فزاینده، کمبود کالاهای اساسی و خوراک اصلی مردم از جمله گندم و

نان وجود ندارد. می‌توان گفت توزیع بسته‌های غذایی جایگزین، در کاهش کمبود مواد غذایی ضروری مانند نان، تأثیر داشته است.

این جبران در مواردی که علت کاهش تقاضا، کاهش قدرت خرید مردم بود، به نحو دیگری انجام می‌گرفت. در دوره زمامداری الحاکم و در سال ۳۹۵ هجری نیز، «رودخانه نیل باز ایستاد، به‌طوری که آبراه شهر قاهره شکسته شد» و قیمت‌ها بالا رفت (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۳). این وضعیت با ظهور بحران پولی ناشی از کاهش قیمت درهم نقره، همراه شد و مردم را پریشان کرد (همان‌جا). در منابع تاریخی درباره قیمت گندم، آرد و نان در این سال گزارشی ثبت نشده و فقط به‌طور کلی به بالارفتن عمومی قیمت‌ها اشاره شده است (همان‌جا). استمرار این تورم عمومی، سال بعد را به سالی بحرانی در اقتصاد مصر تبدیل کرد؛ چون قیمت‌ها نابسامان بود و نان پیدا نمی‌شد. نان بی‌کیفیت مبلول که قبلاً هر ده رطل آن یک‌درهم قیمت داشت، در این سال، هر شش رطل به یک‌درهم خرید و فروش شد (مقریزی، ۱۴۱۶: ۶۲/۲) و قیمت گندم و نان به‌طور فزاینده‌ای افزایش یافت*، تا جایی که مردم برای تهیه آب و نان ازدحام کردند. ازدحام مردم نشان از وقوع شورش اجتماعی بود؛ بنابراین خلیفه بلافاصله اقدام کرد و به هریک از سپاهیان، یارانه‌ای به مبلغ بیست و چهار دینار داد (همان). گرانی و کمبود نان در این سال، به‌علت بحران پولی بوده است؛ بنابراین خلیفه، بحران نان را با پرداخت یارانه نقدی مدیریت کرد.

* درباره تغییرات قیمت نان در ادوار مختلف، ببیند احمد الصید الصاوی، مجاعات مصر الفاطمیه، اسباب و النتائج، ص ۲۵۰-۲۵۱.

ب. اقدامات مؤثر بر کنترل عرضه نان

۱. اصلاح شبکه توزیع با کاهش واسطه‌ها

مهم‌ترین راه‌حل اقتصادی کمبود عرضه مواد غذایی از جمله گندم و دیگر غلاتی که از آنها نان تهیه می‌شود، افزایش تولید است؛ اما در صورت ثابت بودن مقدار تولید، به‌ویژه برای کوتاه‌مدت، یکی از مؤثرترین اقدامات اقتصادی حکومت‌ها برای کنترل مقدار عرضه، اصلاح شبکه توزیع و کاهش سهم واسطه‌هاست. در این زمینه، جوهر صقلی، الحاکم بامرالله و المستنصر، اصلاحاتی را در شبکه توزیع انجام دادند. شایان ذکر است که ورود جوهر به مصر، هم‌زمان با بالاگرفتن گرانی‌های بسیار و تورم اقتصادی فلج‌کننده‌ای همراه بود که واپسین سال‌های اخشیدیان در آن سپری شد و می‌توانست از عوامل اضمحلال آنها نیز به شمار آید. اقدامات جوهر صقلی برای کنترل گرانی‌ها به‌ویژه کالاهای ضروری و خوراکی‌های اصلی مثل نان، حدود سه‌سال طول کشید تا در کنترل قیمت‌ها مؤثر باشد (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۳). جوهر در این مدت تلاش کرد تا با بازرگانان و آسیابانانی برخورد کند که از هرج و مرج سوءاستفاده می‌کردند. محتسب تعیین شده از طرف جوهر، یعنی سلیمان بن عزه المغربي، ساحل بولاق را ضبط کرد. در ساحل بولاق وسایل حمل و نقل غلات تردد می‌کردند. او همه تجار گندم و دلالان غلات را در یکجا جمع کرد، راه‌ها را بست، فقط یک‌راه برای خروج گندم گذاشت و هرگونه خرید و فروش غلات و گندم را به‌شدت، تحت نظارت شخص خودش قرار داد (مقریزی، ۱۳۸۷: ۱/۱۲۰). به نوشته مقریزی: «کاسه گندمی از آنجا بیرون نمی‌رفت، مگر اینکه سلیمان بن عزه محتسب بر آن نظارت داشت» (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۳).

در دوره الحاکم بامرالله و در سال ۳۹۷ هجری، آب رود نیل کاهش یافت و قیمت‌ها فزونی گرفت (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۴). در این واقعه، مسعود صقلی

که متولی بررسی موضوع قیمت‌ها شده بود، در حالی که مقدار آب نیل را پنهان نگاه داشت، انبار و سیلوی غلات آسیابانان و نانوایان را جمع کرد و هرچه غلات در سواحل وجود داشت، تحت کنترل درآورد. او دستور داد غلات جمع‌آوری شده فقط به آسیابانان فروخته شود و به هیچ وجه به واسطه‌ها و دلالان، غله‌ای فروخته نشود؛ سپس گندم و غلات و حبوبات دیگر را قیمت‌گذاری کرد (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۴).

درواقع، صقلی به‌عنوان متولی مدیریت قیمت‌ها، هم نان و هم تمام زنجیره تولید و تأمین آن را قیمت‌گذاری و اقدام به حذف واسطه‌ها کرد؛ اما با سقوط بیشتر ارزش درهم در این سال، قیمت اجناس بالاتر رفت و کمیابی و گرانی تشدید شد، به‌طوری که یک کیسه گندم، چهار دینار شد. با شکسته شدن مجدد آبراه نیل، باز هم قیمت‌ها بالا رفت و قیمت هر کیسه گندم، چهار دینار شد. قیمت نان هم هر شش رطل، به یک‌درهم افزایش یافت (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۴).

۲. دخالت حکومت در تعیین قیمت نان

بیشتر محققان بر این عقیده‌اند که فاطمیان، سیاست دخالت حداقلی در اقتصاد داشتند و دوره حکومت آنها را دوره لیبرالیسم اقتصادی در مقابل دوره محافظه‌کاری ایوبیان و مملوکان می‌نامند؛ اما درباره مواد غذایی ضروری به‌ویژه غلات، مشخصه سیاست فاطمیان اقدامات کنترلی بود (Shoshan, 1985: 185؛ زیرا عرضه غلات، یک تجارت بسیار حساس بود و شاید بیش از هر حوزه اقتصادی دیگری، از نظر اجتماعی-سیاسی اهمیتی استراتژیک داشت و مستلزم دخالت غیرعادی دولت بود. حکومت از هرگونه تلاش نامتعارف تجار غلات بر کنترل قیمت کالاهایی جلوگیری می‌کرد که برای معاش مردم ضروری بودند (البرای، ۱۳۶۸: ۲۷۵).

اولین قیمت‌گذاری حکومتی فاطمیان در سال ۳۹۷

از یک وقفه زمانی اتفاق می افتاد؛ اما واکنش هایی که محصول شرایط بازار نیستند، از قبیل انحصارات رانته و احتکار، بلافاصله فعالیت های اقتصادی را از تعادل خارج می کرد؛ بنابراین کنترل عرضه کالاها شاید مهم ترین اقدامی بود که می توانست برای جلوگیری از افزایش قیمت ها انجام شود (السیدالصابی، ۱۹۸۸: ۱۵۴).

در سال ۳۹۸ هجری و در زمان الحاکم، قیمت نان مجدداً افزایش یافت و هر سه رطل، یک درهم شد (مقریزی، ۱۴۱۶: ۷۴/۲). «در این سال در مصر گرانی شدیدی روی داد و کار بزرگ شد و قوت و غذای مردم معدوم و متعاقب آن وبا بروز کرد و گروه زیادی از مردان هلاک شدند» (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۳۱۸/۲۱). آب نیل هم آن قدر کم شد که حرکت قایق ها در دریای شرقی از تنیس متوقف شد (انطاکی، ۱۹۹۰: ۲۷۷). کاهش آب نیل و اختلال در کشاورزی هنگامی که با اختلال در تولیدات دیگر و حمل و نقل همراه شد، به کیان اقتصاد مصر ضربه زد و باعث قطع ارتباط شهر با بیرون یا تأخیر در رسیدن ارزاق عمومی شد (الشوریجی، ۱۹۹۴: ۴۶۹). در این سال و به عللی که ذکر شد، نان کمیاب شد و به صورت مبلول (خیس شده) فروخته می شد؛ بنابراین جماعتی از نانوایان مجازات شدند (مقریزی، ۱۴۱۶: ۷۰/۲). با آنکه قیمت نان هر سه رطل، به یک درهم رسیده بود، ولی نان پیدا نمی شد (مقریزی، ۱۴۱۶: ۷۴/۲). زندگی بر مردم سخت و گرسنگی موجب ازدحام مردم شد. مردم جلوی قصر، از شخص خلیفه الحاکم کمک خواستند (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۵). در این سال، نرخ عمومی قیمت ها افزایش یافته بود و گرانی مختص نان و چند کالای اساسی نبود (مقریزی، ۱۴۱۶: ۲/۷۴)؛ بنابراین مصر گرفتار تورم واقعی بود و گزارش های گرانی، شامل برنج و گندم و انواع

هجری و توسط الحاکم انجام شد (السیدالصابی، ۱۹۸۸: ۱۵۶). حوادث سال ۳۹۵ هجری و گرانی های نان در این سال، مصادف بود با اوج شورش ابی رکوه علیه خلیفه فاطمی و مصادره اموال و ظرفیت های شهرهای مهم اقتصادی مصر، یعنی دمیاط و تنیس (مقریزی، ۱۴۱۶: ۶۱/۲). در همین ایام، وقتی خبر غارت «فیوم» که مرکز اصلی تولید گندم معروف مصر بود (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۱۱۰) انتشار یافت، باز هم قیمت نان بالا رفت و سه رطل نان، یک درهم شد (مقریزی، ۱۴۱۶: ۶۳/۲)؛ یعنی از دو برابر هم بیشتر شد. در این زمان حتی جو نیز گران شد (مقریزی، ۱۴۱۶: ۶۳/۲). نابسامانی و تغییر قیمت ها تا سال ۳۹۷ هجری طول کشید و الحاکم را به دخالت در بازار و قیمت گذاری نان مجبور کرد. در ابتدای این سال هم، قیمت هر سه رطل نان، یک درهم گزارش شده است (مقریزی، ۱۴۱۶: ۶۹/۲). نرخ گذاری نان به دلیل روند کاهش سطح آب نیل ادامه پیدا کرد و قیمت هر دوازده رطل نان را به یک درهم، ثابت نگه داشت (مقریزی، ۱۴۱۶: ۶۹/۲ و همان، ۱۴۲۹: ۲۴). وقتی که قیمت هر رطل، یک دوازدهم یعنی ۰٫۰۸ درهم شد، به کمترین میزان رسید؛ البته این ثبات قیمت دوام زیادی نداشت و مجدداً نرخ نان افزایش پیدا کرد.

۳. کنترل انحصار و احتکار در شبکه تأمین و

تولید نان و برخورد با عوامل انسانی اخلال گر

قحطی و گرانی، وجه مشترک همه بحران های اقتصادی است که به علل طبیعی، سیاسی و اقتصادی رخ می دهد. در این بحران ها، کاهش تولیدات کشاورزی و واردات، در کمیابی کالاها و مقدار عرضه مؤثر است؛ اما کاهش مقدار عرضه، هنگامی که توسط تجار و فروشندگان و به سبب ترس از آینده انجام می شد، سهم بیشتری در این کمبودها داشت. به عبارت دیگر بروز تأثیرات کاهش واقعی عرضه، پس

شورش مشاهده شد، مأموران حسبه با سخت‌گیری بیشتری وارد عمل شدند (مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۳۵/۲)؛ اما یک ماه بعد، یعنی در ماه رجب، باز هم قیمت نان افزایش یافت و هر سه رطل، به یک‌درهم رسید (مسبحی، ۲۰۱۴: ۱۶/۴۰ و ۱۶۸/۲)؛ پس خلیفه دستور داد انبارهای شخصی جماعتی از درباریان برای مردم باز شود (مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۳۵/۲) و کمبود آرد و گندم پس از این اقدام مرتفع و گرانی‌ها مهار شد. این گزارش نشان می‌دهد کمبود آرد و گندم بر اثر احتکار بوده است، نه کمبود تولید.

در ربیع‌الاول سال بعد (۴۱۵ هجری) قیمت نان هر دو و نیم رطل، به یک‌درهم رسید (مسبحی، ۲۰۱۴: ۳۲/۴۰). در چهارم رجب این سال، نان‌ها قیمت‌گذاری شد. هر پنج رطل نان «خشکار»، یک‌درهم و هر چهار رطل نان «حواری»، یک‌درهم شد (مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۵۱/۲). مسبحی قیمت‌گذاری نان «الافران» را در ششم رجب، هر پنج رطل به یک‌درهم گزارش داده است (مسبحی، ۲۰۱۴: ۴۸/۴۰) که فردای آن روز، نان سمید هر دو و نیم رطل، به یک‌درهم و دیگر نان‌ها هر سه رطل، یک‌درهم خرید و فروش شد (همان)؛ یعنی نان بی‌کیفیت در مدت دو روز به همان قیمتی رسید که برای نان مرغوب نرخ‌گذاری کرده بودند. در ماه شوال قیمت نان هر دو رطل، یک‌درهم بود (مسبحی، ۲۰۱۴: ۶۸/۴۰). در ذی‌قعدة، محتسب عده‌ای از نانوایان را به جهت کم‌فروشی در وزن نان مجازات کرد (همان: ۷۲). در این ماه قیمت هر دو رطل نان سمید، یک و یک‌چهارم درهم و نان خشکار هر دو رطل، یک‌درهم شد (مسبحی، ۲۰۱۴: ۷۲/۴۰). مسبحی این قیمت را برای نان السمید (همان) و مقریزی برای نان اسود (مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۶۵/۲) نوشته است. نان خشکار هر دو رطل، به یک‌درهم خرید و فروش شد (مسبحی،

گوشت تا پیاز و سوخت چراغ (همان: ۷۴/۲) می‌شد. در این هنگام، الحاکم خود ابتکار عمل را به دست گرفت و در مسجد سوگند یاد کرد که در مسیری در شهر حرکت می‌کند و اگر کسی همه ذخیره غلات خود را بیرون نگذاشته باشد، حتماً گردن زده و همه دارایی‌هایش مصادره می‌شود (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۵). به نظر می‌رسد خلیفه دریافته بود که علت این قحطی، فقط پایین‌آمدن سطح آب رود نیل نیست، بلکه به احتکار بازرگانان و تجار و همچنین ذخیره بیش از نیاز گندم و جو توسط مردم هم برمی‌گردد (خلف، ۲۰۱۲: ۱۶۲) و این یعنی مداخله انسانی خلیفه که از یک تاکتیک روان‌شناسانه استفاده کرد تا مردم از ترس کمبود مواد غذایی، واکنش‌های بیشتری نشان ندهند و دست به احتکار نزنند. مقریزی در این باره در کشف‌الغمه می‌نویسد: «احدی از مردم مصر و قاهره نبود که غله‌ای نزدش باشد، جز اینکه آن را از خانه‌اش بیرون آورد و در مسیر حرکت خلیفه انبار کردند. چشم مردم پر شد و جانشان سیر گردید»* (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۵).

گاهی احتکار در اثر انحصارات افراد صاحب قدرت بود و در چنین شرایطی حکومت فاطمیان، دستور تصرف اموال آنها به‌ویژه کالاهای انبارشده را می‌داد. در سال ۴۱۴ هجری، گرانی مصر شدت گرفت (مقریزی، ۱۳۹۷: ۱۲۰/۴). در جمادی‌الآخری، آب نیل کاهش چشم‌گیری پیدا کرد، مردم دست به دعا شدند و در خارج از شهر به خداوند استغاثه کردند (مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۳۴ و ۱۳۵). نان، نایاب و قیمت هر چهار رطل نان، یک‌درهم شد (مسبحی، ۲۰۱۴: ۴۰/۴۰ و ۱۶۶/۲ و مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۳۵/۲). در این موقعیت مردم ازدحام کردند و چون علائم

به یک‌درهم نرخ‌گذاری شده بود (مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۶۵/۲). در سال ۴۱۵ هجری، وقتی خبر ورود احتمالی حسان‌بن جراح به فرما منتشر شد، مردم از شورش در این منطقه ترسیدند و به اضطراب افتادند. مردم فرما هرچه توانستند برداشتند و شهر را رها و به تنیس فرار کردند. مردم قاهره نیز شروع به ذخیره‌کردن مواد غذایی کردند. صبح فردا، بعد از انتشار این خبر، گندم و آرد نایاب شد و عده‌ای از آسیابانان مجازات شدند (مسبحی، ۲۰۱۴: ۷۶/۴۰). قیمت انواع نان‌ها در ذی‌القعدة، در اخبار مصر مسبحی و اتعاض مقریزی یکسان آمده است؛ اما از توضیحات مقریزی استفاده می‌شود. این قیمت‌ها، نرخ‌هایی است که توسط حکومت در دو مرحله قیمت‌گذاری شده است (مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۶۵/۲ و ۱۶۶).

یکسان‌بودن قیمت نان بی‌کیفیت، مانند خشکار و نان باکیفیت مانند نان سفید الحواری، احتمالاً نشان‌دهنده تلاش برای کنترل تقاضای بیشتر نان‌های بی‌کیفیت با تصور ارزان‌تری بود آنهاست. همچنین خبر از سوء مدیریت و آشفتگی اوضاع مصر می‌دهد که با توجه به تعداد زیاد شورش‌ها در این سال، فرار جمعیت زیادی از مردم از دیگر شهرها و پناهندگی آنها به فسطاط، تفسیرشدنی است (مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۵۴/۲). در این زمان، استیلای فاطمیان بر شام هم، سخت به خطر افتاد (دفتری، ۱۳۷۵: ۲۳۳) و شورش‌ها و ناامنی‌های مکرر در این مناطق و کشیده‌شدن آتش جنگ به مصر، سبب شد تا مردم مناطقی مانند القرافه و بلبیس به مصر منتقل شوند تا جانشان در امان بماند (مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۵۴/۲). ورود جمعیت به مصر و کمبود مواد غذایی، بزرگان حکومت را به تشکیل جلسه‌ای وادار کرد که در آن پیشنهاد شد اموال تجار مصادره شود؛ اما با مخالفت وزیر جرجایی عملی نشد؛ زیرا او معتقد بود در این

۲۰۱۴: ۷۲/۴۰). در این زمان قیمت همه انواع حبوبات و همه مواد غذایی سیر صعودی داشت و تمام اقلام غذایی دچار کمبود جدی شدند (مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۴۲/۲). به شکلی استثنایی، افزایش قیمت آب و کمبود آب آشامیدنی هم وجود داشت و همین کم‌آبی موجب تلف‌شدن طیور و بقیه حیوانات شد و بحران غذا را تشدید کرد (همان). به گفته مقریزی در ربیع‌الاول این سال، آب نیل به قدری کم شد که تا آن زمان بی‌سابقه بود (همان). در این سال افزایش بی‌رویه قیمت‌ها، سبب شد که مردم در بازارها برای به دست آوردن غلات احتکارشده، دست به اعتصاب بزنند (مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۴۹/۲). ناآرامی در حال افزایش بود؛ زیرا قیمت غلات مدام افزایش می‌یافت. مسبحی ذیل حوادث سال ۴۱۵ هجری، یکی از دلایل بالارفتن قیمت‌ها و گرانی را در مصر و در این سال، کشتی‌های مملو از گندمی که محموله‌های آنها به کاخ‌های فاطمیان فرستاده می‌شد (مسبحی، ۲۰۱۴: ۳۹/۴۰). توقیف همه کشتی‌های حمل گندم در مقس و استفاده از محمولات آنها برای انبارهای سلطانی (مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۴۴/۲)، بحران را تشدید کرد و علاوه بر این، اشتباه عجیب محتسب نیز به کمپایی غلات دامن زد (Shoshan, 1981: 184). دواس محتسب ظاهراً اقدامی معکوس کرده بود، او به جای تزریق گندم به بازار، به دلایلی صدوپنجاه انبار غله را فهرست و آنها را مهروموم کرده بود؛ از این رو خلیفه او را قاتل انسان‌های گرسنه و خرابی بلاد خطاب و توبیخ کرد؛ سپس دستور داد غلات را از این انبارها بیرون بیاورد و به قیمت معین به آسیابانان بفروشد (مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۶۵/۲). گندم، آرد و نان قیمت‌گذاری شد و به آنها دستور داده شد که محصولات خود را بالاتر از قیمت تعیین شده ن فروشند (مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۶۵/۲). قیمت نان هر دو و نیم رطل،

۱۴۱۶: ۲/۲۳۰) آن‌چنان شدت یافته بود که خلیفه المستنصر از مال خودش هزینه کفن و دفن هشت‌هزار نفر را داد (ابن ابی‌اصیبعه، بی‌تا: ۵۶۳). در این زمان، وزیر دستور داد همه غلات خریداری شده و ثبت‌شده بازرگانان را که پیش از فرارسیدن فصل برداشت محصول، به قیمت و سود معین از کشاورزان خریده بودند، به اجبار و با یک‌هشتم سود در هر دینار، از بازرگانان بخرند و همه را به انبارهای دربار منتقل کنند؛ سپس بر آنها قیمت‌گذاری کرد و هر کیسه غله را در حالی که به هشت‌دینار خرید و فروش می‌شد، به مردم فروخت. او به مدت بیست‌ماه بر اجرای این فرمان نظارت کرد تا زمانی که اوضاع سامان یافت (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۸).

۵. فعال کردن نهادهای اقتصادی تنظیم‌کننده بازار*
در دسترس بودن غذا به‌ویژه نان در مراکز شهری، به دلیل تبعات اجتماعی و سیاسی، که در پی کاهش یا گران‌شدن آن ایجاد می‌شد، همواره درخور توجه خاص حکومت فاطمیان بوده است (Shoshan: 1981: 186). در مصر، انبارهای غله دولتی از زمان فراعنه وجود داشت و انحصار حکومت در مسئله حساس عرضه و تأمین غلات پذیرفته می‌شد (همان: ۱۸۳). اطمینان نیز از این قاعده مستثنا نبودند و برای آن تدابیری اتخاذ می‌کردند. در این زمینه ابداع فاطمیان در تأسیس دیوان متجر، درخور توجه است. حکومت فاطمی سیستم مدیریت بحران مواد غذایی را در قالب ذخیره‌سازی حکومتی داشت؛ یعنی در هنگام بالارفتن قیمت‌ها و کمیابی، کالاهای خاص به بازار عرضه و در هنگام پایین‌آمدن غیرطبیعی محصول و احتمال ضرر به تجار و بازرگانان، مازاد آن از بازار جمع‌آوری

شرایط قحطی، حتی تجار هم هلاک می‌شوند و شدت فاجعه بیشتر خواهد شد. او پیشنهاد داد به‌جای این اقدام، به سراغ سرمایه‌داران خانواده سلطنتی بروند (مقریزی، ۱۴۱۶: ۲/۱۵۴). افزایش قیمت‌ها استمرار یافت و در ماه ذی‌الحجه، قیمت هر یک و یک‌چهارم رطل نان، یک‌درهم شد (مقریزی، ۱۴۱۶: ۲/۱۷۰ و مسیحی، ۲۰۱۴: ۸۶/۴۰). مجدداً در همان ذی‌الحجه، قیمت هر رطل نان، یک‌درهم شد که بالاترین قیمت نان تا آن زمان بوده است (مقریزی، ۱۴۱۶: ۲/۱۴۲ و همان، ۲۰۱۴: ۸۸/۴۰).

۴. خرید اعتباری غلات از فروشندگان

در گرانی‌های سال ۳۹۸ هجری و افزایش شدید قیمت نان، الحاکم دستور داد که فروشندگان غلات «به مقدار نیاز هر روز، به‌صورت نسیه به مردم غلات بفروشند و آنها را میان دو راه مخیر کرد: اینکه یا غلات را به قیمتی که او مقرر کرده است، با سود احتمالی بفروشند و یا از فروش خودداری کنند و بر کالاهایشان مهر بزنند تا زمانی که غله جدید وارد شود. صاحبان غله سخن او را پذیرفتند و فرمانش را اطاعت کردند؛ از این رو قیمت‌ها کاهش یافت و زیان مردم مرتفع شد (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۵)؛ البته بعد از ورود غلات جدید، این محدودیت برداشته شد. ابتکار خرید اعتباری کالاهای اساسی تا وقتی که شرایط بحرانی مرتفع شود، راه‌حل جدید و مبتکرانه‌ای بود و بعدها وزیر الأمر باحکام‌الله (افضل) هم از این شیوه استفاده کرد (غلامی دهقی فریدنی، ۱۳۸۹: ۸۸). در سال ۴۴۷ هجری، با کاهش آب نیل و کم‌شدن مواد غذایی، انبارهای قصرها خالی شد، قیمت هر کیسه آرد به هشت‌دینار رسید (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۷) و با کمیاب‌شدن نان، زندگی بر مردم بسیار سخت شد. در این سال و در پی قحطی‌های دو سال قبل از آن، بیماری وبا و مرگ‌ومیر (مقریزی،

* . نهادهای اقتصادی، نظامی از قواعد تثبیت‌شده و رایج در جامعه‌اند که به تعاملات اقتصادی ساختار می‌دهند (مشهدی احمد، ۱۳۹۲: ۵۷).

۲/۲۲۵). نانوا سپس به قصد زیان وارد کردن به رقبا (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۷)، به صورت غیرمنطقی هر ده رطل نان را به یک درهم فروخت و قیمت نان به شدت و به مقدار ۶۶ درصد نسبت به قیمت اولیه در همان سال کاهش یافت؛ یعنی قیمت نان به قیمت چهل و هشت سال قبل برگشت. مقریزی در اتعاض، گزارش قیمت هر ده رطل نان، به یک درهم را برای قبل از سال ۳۹۶ هجری (بیشتر از چهل و هشت سال قبل) آورده است (مقریزی، ۱۴۱۶: ۶۲/۲).

نانوا، طی چند نوبت قیمت نان را کاهش داد. در مرتبه اول، اقدام او علتی اقتصادی داشت و برای جلوگیری از ضرر، قیمت نان را کاهش داد (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۶)؛ در مرتبه دوم، انگیزه او مقابله با عریف صنف نانویان بود که به دلیل برهم زدن تعادل بازار او را جریمه کرده بود و در مرتبه سوم، قصد واقعی اش ایجاد ضرر و زیان به نانویان دیگر (رقبا) بود (همان جا). می توان نتیجه گرفت که استمرار و اصرار نانوا برای کاهش قیمت در نوبت های بعد، به نوعی، واکنش روانی محسوب می شد. او به مقاصد سوء خود دست یافت؛ اما اداره کنندگان امور، به علت غفلت از ابعاد ناپیدایی اتفاق که رخ داد، به جای توجه به ضرر و زیان نانویان و کاهش مستمر تعداد نانویان، به توجیهاتی همچون «منت خداوند بر بندگاش» مبتلا شدند. وقتی به اجبار و در حالت رقابتی، قیمت نان در کل کشور، به همان قیمت هر ده رطل نان، به یک درهم رسید، قاضی القضاة به محضر خلیفه رفت و «او را از دعای خیر مردم آگاه کرد» (همان: ۲۷). مقریزی بلافاصله پس از نقل مکالمه بین خلیفه و یازوری (قاضی القضاة) درباره ارزانی نان، می نویسد: «یازوری همچنین گفت که این تجارت غله از سوی دربار به زیان مسلمانان است و اگر قیمت آن از نرخ خریدش کمتر شود (مانند آنچه در

و برای حکومت ذخیره می شد و آنها از این طریق، بازارها را کنترل و کمبود را تعدیل می کردند (العیدروس، ۲۰۱۰: ۴۹۴). حکومت از هرگونه تلاش نامتعارف تجار غلات بر کنترل قیمت کالاهایی جلوگیری می کرد که برای معاش مردم ضروری بود (البراوی، ۱۳۶۸: ۲۷۵). دیوان المتجر ابداع فاطمیان است که به عقیده برخی محققان از دل مذهب آنها برآمده است و از طریق آن، حق ایجاد انحصارات دولتی را با وجود پایبندی به اصل کلی آزادی های اقتصادی، برای حکومت به رسمیت می شناخت (Shoshan, 1981: 183) و در تنظیم بازار مواد غذایی به ویژه نان و گندم در دوره های مختلف خلافت فاطمیان، تأثیر بسزایی داشت. فعالیت این نهاد اقتصادی یکی از راهکارهای تنظیم بازار بود که نقش مهمی در مدیریت بحران های اقتصادی داشت؛ اما در زمان المستنصر بالله، اختلال در عملکرد این دیوان، یکی از عوامل زمینه ساز ایجاد بحران اقتصادی مصر در زمان شدت مستنصریه بود. در سال ۴۴۴ هجری، مصر شاهد سیر نزولی و کاهش پلکانی قیمت نان بود که از استثنائات تاریخ اقتصادی است. به گزارش مقریزی، قیمت عادی نان در آن سال هر چهار رطل یک و یک هشتم درهم بود (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۶)؛ اما بر اثر اقدام نابخردانه یک نانوا، قیمت نان به تدریج و غیرمتعارف کاهش یافت. گرچه تغییر قیمت نان به عنوان ضروری ترین محصول غذایی، به شبکه ای از علل در تمام مراحل تولید و توزیع آن وابسته است، مقریزی این کاهش استثنائی قیمت نان را به عملکرد این فرد نسبت داده است. مقریزی آورده است که این نانوا، ابتدا هر پنج رطل نان را به یک درهم و سپس هر شش رطل را به یک درهم فروخت. نانویان های دیگر نیز برای از دست ندادن مشتری های خود، مجبور شدند قیمت ها را پایین بیاورند (مقریزی، ۱۴۱۶:

استنباط کرد که به علت کشت فراوان غلات در مصر، تجار مصری نیز انبارهای غله بزرگی داشته‌اند و از این طریق، نیاز بازارهای مناطق مختلف مسلمان را برطرف می‌کرده‌اند. ناصر خسرو درباره تاجری قبطی صحبت می‌کند که خلیفه فاطمی (مستنصر) هنگام کاهش آب نیل از او طلب غله می‌کند و تاجر ادعا می‌کند توان تأمین غله مصر را برای شش سال دارد (ناصر خسرو، ۱۳۳۵: ۶۹). پس به احتمال قوی، قحطی جهانی این سال، به فروش غلات موجود در انبارهای تجار در بخش خصوصی منجر شده و نقش مهمی در کمبود غلات و گندم مورد نیاز مصر در سال‌های بحران مستنصریه داشته است؛ مطلبی که عمدتاً در تحلیل‌های تاریخی نادیده گرفته شده است. در سال‌های بعد، یعنی ۴۴۵ و ۴۴۶ هجری نیز قحطی و کمبود گندم در مصر، به حالی بودن انبارهای سلطانی نسبت داده شده است (مقریزی، ۱۴۱۶: ۲/۲۳۰).

۶. لغو انواع مالیات‌های خرید و فروش غلات

افزایش هزینه‌های تولید محصولات کشاورزی و غلات، یکی از عوامل مهم گرانی نان محسوب می‌شود. لغو موقتی مالیات‌های غلات یکی از راهکارهای فاطمیان در زمان‌های قحطی و کمیابی نان بود. الحاکم در اثنای قحطی‌های سال ۳۹۸ هجری، تعدادی از مالیات‌های مکوس را ملغی کرد که از غلات و برنج گرفته می‌شد (مقریزی، ۱۴۱۶: ۷۴/۲)؛ البته خلیفه پس از برطرف شدن مشکلات اقتصادی، مالیات‌های لغوشده را برمی‌گرداند (مشفه، ۱۹۴۸: ۲۱۷). الظاهر نیز در ذی‌القعدة سال ۴۱۵ دستور داد تمام مالیات‌هایی لغو شود که به خرید و فروش غلات در سواحل مصر بسته شده است؛ این کار موجب فراوانی نان در بازارها و کاهش نرخ آرد شد (مقریزی، ۱۴۱۶: ۱۶۶/۲).

نتیجه‌گیری

این ماجرا به وقوع پیوست، دیگر امکان فروشش نیست و در انبارها فاسد خواهد شد. بهتر است کالای دیگری برای تجارت جایگزین آن شود که هم بدون زحمت انداختن مردم، چند برابر غله سود داشته باشد و هم ترس فاسدشدن و کاهش قیمت هم در آن نباشد» (مقریزی، ۱۳۹۷: ۴۹۴/۲). تقارن گزارش ماجرای ارزان‌شدن نان با پیشنهاد یازوری برای حذف غلات از انبارهای سلطانی، نشان می‌دهد وقوع حادثه‌ای که پس از اقدام نان‌فروش مصری رخ داد، سبب شد تا یازوری چنین پیشنهادی بدهد. همین تصمیم هم موجب شد تا در قحطی بعدی، انبارهای حکومت از اساسی‌ترین کالاهای ضروری مورد نیاز مردم، یعنی غلات خالی باشد. مقریزی با عبارت «علت خالی بودن انبارها این بود که ...» این موضوع را تأیید می‌کند (مقریزی، ۱۴۲۹: ۲۶). چنانچه متولیان با موضوع کاهش غیرطبیعی قیمت نان به چهل سال قبل با تأمل بیشتری مواجه می‌شدند، شاید به پیامدهای مخرب آن -مانند از بین رفتن پشتوانه احتمالی مواد غذایی ضروری- واقف می‌شدند. نکته مهم و تأمل‌شدنی دیگر در این بحران، آن است که خالی شدن انبارهای غله دولتی فاطمیان در همین سال، با کمبود مواد غذایی در سطح جهانی هم‌زمان شد. به استناد گزارش مورخان، در سال ۴۴۹ هجری، قحطی بزرگی در بخش‌هایی از جهان وجود داشت (مقریزی، ۱۴۱۶: ۲۳۵/۲). این کمبود جهانی احتمالاً مانعی برای تأمین غلات از خارج مصر یا حتی داخل آن بود و خیلی سریع به بحرانی جدی در دولت فاطمیان تبدیل شد. در تمام سال‌های پیش از این، دیوان متجر برای پیشگیری از قحطی، اقدام به ذخیره غلات در انبارهای غله می‌کرد؛ اما اکنون که بحران پیش آمده بود، انبارها خالی بودند.

بنا به گزارش‌های تاریخی، می‌توان این‌چنین

۲. ابن حوقل، محمد بن حوقل. (۱۹۳۸م). *صورة الأرض*. طبع الثانی، بیروت: دار صادر.
۳. ابن اثیر، عزالدین علی. (۱۳۷۱ش). *کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران*. ج ۲۲. ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی، نرم افزار نورالسیره.
۴. ابن تغری بردی، یوسف بن تغری بردی الاتبکی. (۱۳۹۲ق/۱۹۷۲م). *النجوم الزاهرة فی ملوک مصر والقاهرة*. مجلد الرابع، الطبعة الأولى، قاهره: وزارة الثقافة والارشاد القومي، المؤسسة المصرية العامة.
۵. ابن میسر، تاج الدین محمد بن علی بن یوسف بن جلب راغب. (۱۹۸۱م). *المنتقى من اخبار مصر*. الطبعة الأولى. القاهرة: المعهد العلمی الفرنسي للآثار الشرقية.
۶. الأنطاکی، یحیی بن سعید بن یحیی. (۱۹۹۰م). *تاریخ الأنطاکی «المعروف بصله تاریخ أوتینخاء»*. الطبعة الأولى. حقه و صنع فهارسه: عمر عبدالسلام تدمری، طرابلس: جروس برس.
۷. البراوی، راشد. (۱۳۶۸ق/۱۹۴۸م). *حاله مصر الاقتصادية فی عهد الفاطمیین*. الطبعة الأولى. قاهره: ناشر مكتبة النهضة المصرية.
۸. حتی، فیلیپ خوری. (۱۳۸۲ش). *شرق نزدیک در تاریخ*، ترجمه قمر آریان، چاپ دوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۹. حموده، عبدالحمید حسین محمود. (۱۹۹۴م). «تجارة القمح فی مصر فی العصر الفاطمی (۳۵۸ هـ - ۵۶۷ هـ، ۹۶۸ م - ۱۱۷۱ م)». *مجلة المورخ المصری*. العدد ۱۳. ص ۱۸۷-۱۴۵.
۱۰. خلف، محمود محمد. (۲۰۱۲م). *ثورات المصربین فی العصر الفاطمی*. الطبعة الأولى. قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب.
۱۱. دفتری، فرهاد. (۱۳۷۵ش). *تاریخ و عقاید اسماعیلیه*. فریدون بدره‌ای، تهران: نشر فروزان.

بررسی قیمت‌های نان نشان می‌دهد به علت ناآرامی‌های سیاسی و بحران‌های اقتصادی پی‌درپی مصر در آستانه فتح آن توسط فاطمیان، در زمان جوهر صقلی، شرایط اقتصادی این منطقه نامتعادل و بحرانی بوده است. با وجود این، بیشتر اقدامات جوهر برای مدیریت بحران نان، تنها جنبه نظارتی و سخت‌گیرانه دارد و در حکومت در بازار نان مداخله نمی‌کند. از دوره الحاکم به بعد، کمبود و گرانی نان به بحران اقتصادی تبدیل می‌شود و خلفا به منظور ایجاد تعادل در بازار نان، سیاست‌های اقتصادی کنترل تقاضا و کنترل عرضه نان را به کار می‌بردند. کاهش یا توقف موقت صادرات غلات و گندم، برنامه‌ریزی بلندمدت برای افزایش واردات غلات و گندم، تخصیص یارانه نقدی و توزیع مستقیم مواد غذایی، از اقدامات آنها برای کنترل تقاضا بود. در کنترل عرضه نیز، اصلاح شبکه توزیع و کاهش سهم واسطه‌ها، دخالت مستقیم در تعیین قیمت نان و قیمت‌گذاری آن، کنترل انحصار و احتکار در زنجیره تأمین، تولید نان و برخورد با عوامل انسانی اخلال‌گر، خرید اعتباری غلات از فروشندگان، فعال کردن نهادهای اقتصادی تنظیم‌کننده بازار و لغو انواع مالیات‌های خرید و فروش غلات، درخور توجه آنان قرار گرفت. جمع‌بندی این اقدامات نشان می‌دهد کنترل عرضه، سهم بیشتری در سیاست‌های اقتصادی حکومت داشته‌اند که نشان‌دهنده تأثیر مخرب عوامل انسانی اخلال‌گر بر بحران نان در مصر فاطمی است.

منابع و مطالعات

۱. ابن ابی أصیبه، أحمد بن القاسم بن خلیفه بن یونس الخزرجی موفق الدین، أبو العباس. (بی‌تا). *عیون الأنباء فی طبقات الأطباء*. المحقق الدكتور نزار رضا. بیروت: دار مكتبة الحياة، الطبعة الأولى.

۱۲. سیمینوفا، ل.أ. (۱۹۷۴). تاریخ مصر الفاطمیه. ترجمه حسن بیومی. الطبعة الأولى. موسكو: معهد الاستشراق الروسي، هیئه التحرير اللادب الشرقی.
۱۳. سید، سحر. (بی تا). *الأزمات الاقتصادية وأثره على المجتمع المصري في العصر الفاطمي*. بی نا: بی جا.
۱۴. السیدالصاوی، احمد. (۱۹۸۸م). *مجاجات مصر الفاطمیه اسباب و نتائج*. الطبعة الاولى. بیروت: دارالتضمان.
۱۵. الشوریجی، أمینه أحمد إمام. (۱۹۹۴م). *رؤیة الرحالة المسلمين للأحوال المالیة و الاقتصادية لمصر فی العصر الفاطمی*. الطبعة الأولى. قاهره: هیئته المصریة العامة للكتاب.
۱۶. العیدروس، محمدحسن. (۲۰۱۰م). *الدولة الإسلامية الخامسة: الخلافة الفاطمية، أسرة الإمام محمد المکتوم بن إسماعیل العلویة*. الطبعة الأولى. قاهره: دارالكتاب الحديث.
۱۷. غلامی دهقی (فریدنی)، علی. (۱۳۸۹ش). *اقتصاد، جامعه و مدیریت در تاریخ نگری مقریزی به ضمیمه متن عربی و ترجمه فارسی کتاب «اغاثه الامه بکشف الغمه»*، تقی الدین احمد بن علی مقریزی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۸. متز، آدام. (۱۳۸۸). *تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری*. ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو. چاپ چهارم. تهران: امیرکبیر.
۱۹. مسبحی، الأمير مختار عز الملك محمد بن عبیدالله بن احمد. (۲۰۱۴م/۱۴۳۶ق). *القسم التاريخی، الجزء الأربعون من اخبار مصر*. تحقیق ایمن فؤاد سید. قاهره: دارالکتب و الوثائق القومیة. فایل مجازی رقم الایداع بدارالکتب ۲۰۱۴/۲۵۱۰۳.
۲۰. مشرفه، عطیه مصطفی. (۱۹۴۸م). *نظم الحكم فی عصر الفاطمیین*. الطبعة الاولى. قاهره: دارالفکر العربی.
۲۱. مشهدی احمد، محمود. (۱۳۹۲ش). «معنا و مفهوم نهاد در اقتصاد نهادگرا، نگاهی به اختلافات موجود بین نهادگرایی قدیم و جدید و نقش نهادها در مناسبات اقتصادی». *پژوهشنامه اقتصادی*. سال سیزدهم. شماره ۴۸. ص ۷۷-۴۹.
۲۲. مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد. (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*. جلد اول. ترجمه علینقی منزوی. تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
۲۳. المقریزی، تقی الدین أحمد بن علی بن عبدالقادر أبو العباس الحسینی العیدی. (۱۳۸۷ق/۱۹۶۷م). *اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفاء*. المحقق الجزء ۱: جمال الدین الشیال (أستاذ التاريخ الإسلامی و عمید کلیة الآداب-جامعة الإسكندریة)، الطبعة الأولى. قاهره: مؤسسه دارالتحریر للطبع و النشر مطابع شركة الاعلانات الشرقیة.
۲۴. المقریزی، تقی الدین أحمد بن علی بن عبدالقادر أبو العباس الحسینی العیدی. (۱۴۱۶ق/۱۹۹۶م). *اتعاظ الحنفاء بأخبار الأئمة الفاطمیین الخلفاء*. المحقق الجزء ۲ و ۳: محمد حلمی محمد احمد (أستاذ التاريخ الإسلامی-کلیة دارالعلوم، جامعه القاهرة)، الطبعة الأولى. قاهره: المجلس الأعلى للشئون الإسلامیة-لجنة إحياء التراث الإسلامی.
۲۵. المقریزی، تقی الدین أحمد بن علی بن عبدالقادر أبو العباس الحسینی العیدی. (۱۴۲۹هـ). *إغاثة الأمة بکشف الغمة أو تاریخ المجاعات فی مصر*. قدم له و شرحه الدكتور صلاح الدین الهواری. الطبعة الأولى. بیروت: المکتبة العصریة، شركة ابناء الشریف الانصاری للطبع و النشر و التوزیع.
۲۶. مقریزی، تقی الدین احمد بن علی بن عبدالقادر بن محمد. (۱۳۹۷ش). *یندها و عبرتها از*

- بناها و آثار تاریخی مصر (ترجمه خطط مقریزی). مجلدات اول، دوم، سوم و چهارم، پرویز اتابکی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۲۷. المنذیل، شریفه بنت صالح. (۲۰۱۷م). «المجاعات فی مکة خلال العصر العباسی الثانی». العلوم العربیة والانسانیة، (جامعة القصیم، السعودیة)، مجلد ۱۰، العدد ۴، الصفحات ۲۱۰۱-۲۰۶۵.
۲۸. موسایی، میثم. (۱۳۹۷). اصول و مبانی علم اقتصاد. چاپ پنجم. تهران: نور علم.
۲۹. ناصر خسرو قبادیانی، ابومعین حمیدالدین. (۱۳۳۵ش). سفرنامه. تهران: سپهر.
۳۰. یعقوبی، احمد بن اسحاق. (۱۳۵۶ش). البلدان. ترجمه محمد ابراهیم آیتی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

31. Bianquis, Thierry. (1980). Une Crise frumentaire dans l'Égypte Fatimide. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 23, No. 1/2, pp. 67-101 Published.

32. Shoshan, Boat. (1980). FATIMID GRAIN POLICY AND THE POST OF THE MUHTASIB. *Int. J. Middle East Stud*, pp. 181-189 Published.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی